

A. Galema, *Frisians to America 1880-1914. With the baggage of the fatherland* (Dissertatie Leiden 1996; Groningen: REGIO PROjekt, 1996, 357 biz., f39,95, ISBN 90 5028 076 5).

Deze dissertatie, vervaardigd in Groningen en verdedigd in Leiden, beoogt een bijdrage te leveren aan een lange-termijn visie op het verschijnsel migratie door zich te richten op één regio rond de laatste eeuwwisseling. Alleen op een homogeen regionaal niveau zouden echte samenhang en dus verklaringen voor emigratiegedrag te vinden zijn, die in een groter gebied ontbreken. Zes gemeenten in 'de Bouwhoek' in Noord-Friesland voldoen aan die eis van onderlinge samenhang, terwijl ze ook onderling voldoende variatie vertonen om de dynamiek van het emigratieproces uit te diepen. Dit Noordfriese gebied wordt bewoond door één etnische groep met een eigen taal en een vergelijkbare agrarische achtergrond. Sociale mobiliteit door emigratie kan hier goed in kaart gebracht worden. De periode is ook trefzeker gekozen, niet alleen omdat er over het begin van de emigratie naar Amerika (1835-1880) al veel bekend is, maar ook omdat in dit tijdsbestek de overgang van landbouw naar industrie plaatsvond en de gevolgen van een internationale arbeidsmarkt zich in Nederland lieten gelden.

Tegen het eind van de eeuw werd de economie in de Bouwhoek steeds eenzijdiger en kwetsbaarder, waardoor de landbouwcrisis veel ingrijpender was en de bedeling fors toenam. Dankzij goedkoper wordend vervoer, een constante stroom van informatie over Amerika en een hecht Fries immigratienetwerk werd de drempel om te emigreren steeds lager. In sommige onderzochte Noordfriese gemeentes verliet in een periode van dertig jaar meer dan een kwart van de bevolking het vaderland. Deze Friezen ondergingen slechts beperkt de invloed van de internationale arbeidsmarkt, ze zetten voornamelijk hun broodwinning voort in dezelfde sectoren als waarin ze in het moederland werkzaam waren. Dit was een gevolg van het hoge aandeel van gezinsmigratie dat de Friezen (en de Nederlanders in het algemeen) kenmerkte.

Galema keek zowel naar kolonisten afkomstig van het platteland als naar stedelijke kolonisten en reconstrueerde dat emigranten die in de primaire sector werkzaam waren een behoorlijke toename in hun vermogen wisten te verwerven. Soms kwam een gemeenschap van Friezen min of meer toevallig tot stand doordat een Amerikaanse grootgrondbezitter Fries stamboekvee bestelde, dat door Friezen werd afgeleverd, die vervolgens besloten zich in het gebied te vestigen. Dit verklaart een verrassende Friese nederzetting in Whitinsville, Massachusetts. Overigens verliep de vestiging in het westen van de Verenigde Staten meestal anders en moeilijker.

In het laatste hoofdstuk wordt de ondertitel, de geestelijke bagage van de Friezen, uitgepakt. Zoals bij de andere Nederlandse immigranten speelden familie en kerk de hoofdrol in het vasthouden van de eigen identiteit. Het is een beetje vreemd om in dit hoofdstuk een speciaal onderdeel gewijd te zien aan vrouwen, omdat niet duidelijk is dat het hier om specifiek Friese verschijnselen gaat. Alleen het gesproken Fries bleef nog tot de derde generatie bestaan. Politiek hielden de Friezen zich afzijdig, zelfs van hun radicale socialistische ideeën liet de welvaart weinig over.

Het is de verdienste van dit boek dat het laat zien dat emigratie is ingebed in de levenswijze van de potentiële landverhuizer. In die zin relateert dit onderzoek verwachtingen die onze eigen samenleving aan emigranten oplegt. Galema's combinatie van generaliseerbare gegevens en unieke egodocumenten draagt bij aan een gevarieerd beeld van een redelijk homogene groep.

Het overtuigende pleidooi voor onderzoek op regionaal niveau wordt niet altijd door de auteur zelf gevolgd. De auteur is bijvoorbeeld zelf niet consequent in het vergelijken van de situatie op de kleigronden in Friesland, Groningen en Zeeland. Zo komt op bladzijde 22 plotseling Overijssel als vergelijkingspartner tevoorschijn. Juist Galema's betoog voor een

regionale benadering van emigratiepatronen had haar ertoe aan moeten zetten om niet zozeer de Friezen met de Nederlanders in het algemeen te vergelijken, maar met soortgelijke groepen Groningers en Zeeuwen. Nu moeten voor deze provincies nog vergelijkbare studies verschijnen, maar wellicht zou met creatief gebruik van statistieken een eerste aanzet te geven zijn. In ieder geval is Galema's proefschrift een bruikbaar model (en een aanmoediging) om andere emigratiestrecken in dezelfde periode te onderzoeken. De Friese taal heeft weliswaar een uniek kenmerk aan de emigranten uit de Bouwhoek toegevoegd, maar verder zijn de overeenkomsten met andere emigratiegebieden in Nederland overweldigend: de gezinsmigratie, de vertrekdata, de vestigingsgebieden. Het onderzoek had nog meer reliëf kunnen krijgen als de auteur de zes gemeentes gedetailleerder met elkaar had vergeleken. Een vergelijkend hoofdstuk waarin alle beschikbare gegevens over deze zes gemeentes nog eens naast elkaar gezet zouden zijn, had nieuwe verbanden kunnen opleveren.

Het is soms te makkelijk om opmerkingen te maken over wat er niet in een proefschrift is opgenomen. Toch wijs ik op de fragmentarische behandeling van het godsdienstige aspect, omdat dit thema tot nu toe prominent aanwezig was in de historiografie over de Nederlandse emigratie. Het zwaartepunt van deze studie ligt niet bij het religieuze aspect en dat is goed verdedigbaar, maar een beschrijving van de doleantie van 1886 maakt de kerkelijke ontwikkeling wel erg vlak: 'Some orthodox clerics sought for an alternative and the mass of their followers flocked from the *Hervormde Kerk*. The *Doleantie* was a fact' (27). Galema bevestigt in latere hoofdstukken dat kerk en geloof een belangrijke rol hebben gespeeld in het emigratieproces. Gedetailleerd onderzoek naar de specifiek kerkelijke verhoudingen en spanningen in de gemeenten in de Bouwhoek had mogelijk de hypothese van Michael Wintle kunnen evalueren, die suggereerde dat een verstoord religieus-politiek evenwicht in Zeeland een stimulans voor emigratie kon zijn. In de, overigens zeer informatieve, statistische overzichten lopen christelijk-gereformeerden en gereformeerden door elkaar. Dat is haast onvermijdelijk aangezien het laatste kerkgenootschap in 1880 nog niet bestond, maar toch zou het de moeite lonen om na te gaan of de (zelfstandig doorgaande) christelijk gereformeerden minder neiging tot landverhuizing hadden dan hun militantere geloofsgenoten in de (latere) gereformeerde kerk. Tabel 7.1 suggereert bovendien dat gereformeerden hun eigen voorkeur hadden.

Het boek ziet er goed verzorgd uit, al blijven er enkele schoonheidsfoutjes over zoals het door elkaar gebruiken van Engelse en Amerikaanse spellingswijzen en een tabel (3.5) met een restcategorie van 67%. Vooral de vele functionele illustraties verdienen een compliment. Het boek mag als model gelden voor andere regionale studies, vooral vanwege de combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve bronnen. Het is te hopen dat uit het opgebouwde databestand in de toekomst nog meer conclusies worden getrokken. Het zichtbare enthousiasme waarmee de auteur dit onderzoek heeft verricht, rechtvaardigt deze verwachting.

Hans Krabbendam

E. Bergvelt, F. van Burkom, K. Gaillard, ed., *Van neorenaissance tot postmodernisme. From neo-rennaissance to post-modernism. Honderdvijfentwintig jaar Nederlandse interieurs. A hundred and twenty-five years of Dutch interiors* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1996, 376 biz., f115,-, ISBN 90 6450 249 8).

Wie in Nederland rondreist langs het gebouwde erfgoed, ziet veel prachtige exterieurs en betrekkelijk weinig fraaie interieurs. Veel is gesloopt en vervangen. Is het in het buitenland beter? Volgens Frans van Burkom en Ellinoor Bergvelt, die het boek *Van neorenaissance tot*